

ДУМИТЕ НА ДОМА

Сн. Людмила Миндова
Худ. оформление: Таня Дечева, Николай Генов

ЗЕМЯ И ПУСТИНЯ В БЪЛГАРСКАТА ФРАЗЕОЛОГИЯ

Екатерина Струганова

Институт за славянознание към Руската академия на науките

Статията е посветена на анализа на българските фразеологизми от полетата „Земя“ и „Пустиня“ в лингвокултурологичен аспект. Направен е опит за класификация на културните смисли, извлечени от събрания материал.

Ключови думи: фразеология, лингвокултурология, народните представи.

This article is dedicated to analyses of Bulgarian idioms stemming from semantic fields centred round *earth* and *desert* from the point of view of cultural linguistics. An attempt has been made to classify cultural markers which were found in our material published in the phraseological dictionaries.

Keywords: phraseology, idioms, folk views, national variety and specifics, cultural linguistics

В тази статия се разглеждат българските фразеологизми от тематичните групи „Земя“ и „Пустиня“, които се отнасят към ландшафтния код на културата. Това е опит за семиотичен анализ на тези групи, ср. идентичната методика в публикациите (Пермяков 1970; Седакова 1993).

За анализа са избрани книжовните и диалектните фразеологизми, в които има такива лексеми като *земя*, *пясък*, *пустиня* и *пуст*. Като източник е използван речникът под редакцията на К. Ничева, С. Спасова – Михайлова, Кр. Чолакова (Ничева, Спасова-Михайлова, Чолакова 1974). И като пример за подхода – речникът под редакция на В. Н. Телия (Телия 2010).

На анализ се подлага буквалният образ на фразеологизма, който съдържа културно-значимата информация. Важно е също какви понятия придобиват символичната връзка, т. е. как буквалният образ става метафоричен. Това е белег на една операция в съзнанието на носителя на езика: наред със смисъла на казаното се актуализира и буквалният образ. Този образ влияе върху съзнанието на говорещия и на реципиента. Според израза на Г. Л. Пермяков, клишираните изрази са знаци на ситуацията, които се дешифрират от участниците в комуникативния акт (Пермяков 1970).

В резултат на анализа на избраните фразеологизми са очертани няколко групи културни смисли и асоциативни връзки: 1) земята е място на безследно изчезване; 2) подземието е свързано с клюкарство, но и 3) тайната работа също става в подземието; 4) лъжата; 5) земята е погранична област и има асоциации със смъртта; 6) пясъкът е непостоянна субстанция; 7) празнота.

В анализираните фразеологизми проличават митичните представи за земята като живо същество, има следи от антропоморфизацията на земята. Освен това трябва да отбележим и наличието на общокултурните фразеологизми, които спадат към библейското потекло.

В дадените групи можем да видим как се актуализират базовите семиотични опозиции като „небе – земя“ (= „горе – долу“), противопоставянето на небето и земята, както и други опозиции, фреквентни във фразеологията. Това позволява да включим ландшафтния код в по-широк контекст на явленията на човешкия универсум и да ги свържем с космологичните представи. Категорията „Земя“ ни дава най-много материал за интерпретиране. И сега ще разгледам тези културни смисли по-подробно.

I. Локативните значения

1. Земята като място на безследното изчезване: *вдън земя(та); у дън земята, потъвам\ потъна в земята, вдън земя(та), продънвам\ продъня се в земята, провалям се/ проваля ся(потъвам/ потъна) вдън земя*

Интересно е, че изчезването е свързано с крайната степен на срам. Когато някой се смуцава, иска да изчезне или изчезва, като че ли го няма и той не е извършвал нещо, за което се срамува в момента, или не иска да го видят в този момент в такава ситуация. Тук е много важен предлогът „вдън“, понеже той има вътрешна форма, която е свързана с дъното. Дъното на свой ред акумулира семантиката на дълбочината и „вдън“, диал. „у дън“ засилва значението на фразеологима. Както виждаме, това значение може да се изразява с помощта на много изразителните глаголите „продънвам се“. Ще забележим, че в руския език този фразеологизъм звучи като „провалиться сквозь землю“, другите значения като продънвам, потъвам в руската фразеология не са забелязани.

2. Тайната работа също става под земята: *като кърт под земята.*
3. Подземието е място на клюкарства, но също и за тайните знания: *под земя ровя, под земята рових(под земята ще ровя)*

Под земя ровя – „диал. тайно клеветя или правя зло някому“. Има се предвид, че тайните действия рядко носят положителен характер. Ровенето из земята е символ на проникването в тайното пространство, където са достъпни знанията за друг човек и има възможност някой да ги използва срещу него. Пространството под земята също е свързано с демоническия свят.

Вторият фразеологизъм със същия образ *под земята рових (под земята ще ровя)*, има съвсем друго значение – диал. ‘положих (ще положи) много големи усилия, за да постигна нещо’. Има се предвид, че едно трудно занятие изисква много усилия от някого. Освен метафората „трудно занятие“ има и метафора „физическа тежест“, която е изразена с помощта на образа на камъка. Образът на тежестта на земята е типичен за българската езикова картина на света и се среща във фолклора.

4. Противопоставянето на земята и небето

Разстоянието от земята до небето е огромно и служи за обозначаване на огромни пространствени мащаби: *колкото от земята до небето, колкото от небето до земята*. Небето е домът на бога, който има своя паралел на земята (цар), и двамата не могат да помогнат на хората, срв.: *цар на земята, бог на небето*. Човекът като че ли се намира между небето и земята и няма отношение към двамата.

Още един вариант на озоваването между земята и небето е радостта, усещането за щастие (за разлика от руския език, където това пространство е мястото на илюзии): *не зная на земя(та) ли съм, на небе(то) ли съм*. Твърдата земя символизира тежкото бреме на човешкия живот, в който никой не може да му помогне: *земята твърда, небето високо*. Този фразеологизъм в диалектите се употребява за подчертаване, че няма кой да помогне някому, който е изпаднал в тежко положение.

Има се предвид, че основните надежди на човека са в земята като източник на храната, и небето, където се намира бог/богове, които управляват човешкия живот; но тези надежди са напразни, защото земята е твърда (т. е. или неплодородна, или изисква много труд, вж. горе), а небето е високо, и никой не чува и не вижда, какво става в живота на отделния човек. Твърдостта също може да отразява емоционалната характеристика – някой се среща с безсърдечие, а не с подкрепата.

5. Лъжата

В тази категория също откриваме два начина за метафоризацията на образа. *Да преведеш през девет земи* означава „да лъжеш“, а *да преведеш през девет земи в десета* означава само „далеч“ (*превеждам/ преведа през девет земи, прокарвам/*

прокара през девет земи някого, през девет земи в десета, през девет царства в десето, през девет села в десето).

II. Алюзии за смъртта

Земята е граничната област и носи асоциации със смъртта: *лягам/ легна в земята, предавам/ предам на черната земя някого, махнала те земята (пожелание да умреш), мириша на гроб, на земя* (мирис на земята като предусещането за близката смърт).

Земята носи представите за цикъла на живота – от раждането до смъртта и се свързва с подземния загробен свят, който е реализиран с помощта на конкретния образ на земята, в която се погребват мъртвите. Образът на земята често се употребява в езика и културата на българите като символ на смъртта, било като знак на прокоба, било като констатация на свършилото се.

III. Антропоморфизацията на земята

Заличавам/ залича от лицето на земята някого или нещо – „книж. унищожавам, премахвам напълно (обикн. държава, народ, град и под.)“.

Има се предвид, че обектът се премахва според волята на субекта, прекъсва съществуването си. Различни части на човешкото общество се намират върху лицето на земята, което е интересно само по себе си. Земята, също като морето, планината и други, се мисли, че има душа и воля.

IV. Огласяването на демонологията

Специфичен и изискващ отделен коментар е остарелият фразеологизъм „земята е на решето“. Този израз е произнасян от гостите, които заминават късно през нощта и се страхуват от самодивите и другите зли сили, върлуващи извън домашното пространство. Самодивата /самовилата /вилата е известен фолклорен персонаж при южните славяни, освен това се среща в румънския фолклор под името „леле“. Образът на земята като решето особено се актуализира в периода на мръсните, поганните дни от Коледа до Богоявление, когато се активизират караконджоли, поганци и други демони (Георгиева 1993: 173-174)

Раздел „Пустиня“ е особено малоброен по отношение на фразеологизми, но тук ще разгледам също и „пясък“ като основната субстанция в пустинята, и прилагателното „пуст“ като семантичното ядро на концепта. Според „Речник на българския език“ думата „пустиня“ има три основни значения:

1. Обширно необитаемо пространство с оскъдна растителност или съвсем голо.
2. Разш. Безлюдно място, пустош.
3. Обширно пространство, където няма условия за живота на човека. (Речник на българския език 2012).

Към първото значение можем да отнесем пясъка като субстанция, която най-вероятно се намира там. Второто и третото значения дават простор за тълкуване, но те не намират отражение във фразеология. Според С. М. Толстая концептът „пуст“ е идеален каритив. Каритивите са думите, „изразяващи значение на липсата, отсъствието на нещо; многозначността им е резултат на попълването на каритивния компонент с различни конкретни елементи“ (Толстая 2008: 83). *Пуст* има и пространствени значения, едно от проявите на които е *пустиня*. Това пространство съществува, за да има в него определените субстанции (за природата е вода, растителност), които там ги няма. С. М. Толстая отбелязва също, че в дадения случай *пуст* има и антропологично оцветяване – пусто е там, където няма хора (вж. второто и третото значение на дума *пустиня*). Първият аспект на пустинята го описва с помощта на *пясък* (фразеологизмът *глас в пустиня* го има и в другите християнски култури и малко може да каже за българската народна култура и нейното своеобразие). Другите аспекти изискват и по-различни лексеми, и тук ще използвам *пуст*, което е богато с културно-символични значения.

Терминът „народната култура“ е широко употребяван в Московската етнолингвистична школа, например, в работите на С.М. Толстая и Н.И. Толстой. Народната култура е обект на изучение на етнолингвистиката и се смята за съвкупност от „вербалните (лексиката, фразеологията, паремиологията, фолклорните текстове), акционалните (ритуалите), менталните жанрове“ (Толстая 2013 : 68).

1. Пясък е непостоянна субстанция.

Надписът върху него не е дълговечен. Тук надписът е знак на заема, който няма да бъде върнат.

Запиши го на пясъка – „откажи се от тях, няма да ти го върнат, няма да ти се изплатят (за пари, дадени на заем, за дълг към някого)“.

Пясъкът тук може да бъде метафора на паметта на длъжника, всичко изчезва оттам толкова бързо, колкото време трябва, за да изтрием нещо от пясъка.

2. Страх.

Тази категория е отразена с фразеологизма *завирам/завра глава в пясъка, завирам си/завра си главата в пясъка* („вземам съвсем наивни, неподходящи мерки, за да се предпазя от нещо“). Страхът кара някого да действа глупаво и неефикасно.

3. Библейската образност.

Както казах по-горе, библейската образност не характеризира напълно народната култура, към която имам интерес, обаче тя може и да подчертае семантичните връзки, които вече съществуват в езика. Затова ще дам няколко коментара към двата фразеологизма: *глас в пустиня* и *градя на пясък, строя на пясък*.

Глас в пустиня – „книж. напразен зов за помощ, призив, на който никой не се отзовава“.

В Евангелието това са думите на Йоан Кръстител, но това също е отпратка към пророк Исаия. Пустинята в този случай е символ на отсъствието на разбирането сред слушащите проповед. В Стария Завет гласът в пустиня е гласът на Бога, който говори с хората, които не го чуват.

Градя на пясък, строя на пясък – „книж. ‘предприемам нещо съвсем несигурно, нетрайно, от което няма да има резултат’. (От евангелската притча за човека, който построил дома си върху пясък, поради което той се разрушил)“.

Има се предвид, че повърхностното възприятие на ситуацията пречи на някого да анализира и да взема вярното решение, за да изгради нещо дълготрайно. Това е новозаветният елемент. Говори се за някого, който повърхностно възприема думите на Исус. Такъв човек е подобен на този, който изгражда къщата върху пясък, без основа, без никакъв фундамент.

4. Пустотата.

Прилагателното „пуст“ добавя значението на липсата към всичките фразеологизми, където го има. Пустотата е идеална, пълна липса на нещо или някой без предметното уточнение. Във фразеологизма *карам през диво и пусто, пуст* придобива пространственото значение с помощта на глагола *карам*. Във фразеологизма *наливам (преливам) от пусто в празно, пуст* придобива сема „съд“, в пусто дърво, пуста тояга има напълно предметно значение.

Пусто да остане (синоним – *пусто и върло*) – „недоволство, възмущение, яд от някого или нещо“.

Има се предвид, че говорещият иска да поддържа състоянието на липсата за това място или този човек, които не му харесват. Този израз влиза в реда на битовите клетви.

Разгледах няколко фразеологизма на българския език в групите „Земя“ и „Пустиня“ и разбрах, че за да опиша тези полета напълно, само фразеологията е недостатъчна. Не си поставях и такава цел в дадената статия, обаче искам да отбележа, че фразеологията може да бъде ключова езикова единица за анализа на най-различни културни явления. Тя ги консервира и транслира от генерация към генерация, въпреки че по-голямата част от тях остава в пасивния запас на съвременния българин или изобщо не му е ясна (като редица диалектни фразеологизми). Но съществуват и други много важни аспекти на лингвокултурологичното описание: по-подробен семантичен и етимологичен анализ, включването на митологическите текстове, на данните от календарната обредност и семейната обредност, което дава перспектива за по-нататъшните ни изследвания.

Библиография

- Георгиева 1993*: Георгиева, Ив. Българска народна митология. София: Наука и изкуство, 1993.
- Ковшова 2012*: Ковшова, М.Л. Лингвокултурологический метод во фразеологии: Коды культуры. Москва: Либроком, 2012.
- Ничева, Спасова-Михайлова, Чолакова 1974*: Ничева К., Спасова-Михайлова С., Чолакова Кр., Фразеологичен речник на български език. София: Издателство на Българската Академия на науките, 1974.
- Пермяков 1970*: Пермяков, Г.Л. От поговорки до сказки (Заметки по общей теории клише). Москва: Наука, 1970.
- Речник на българския език 2012*: Крумова-Цветкова Л., Чоролеева М., Благоева Д., Божилова М., Калдиева-Захаријева С., Колковска С., Пернишка Е., Георгиева Ц., Дечева Д., Занев Д., Кацкова-Михова Е., Костова Н., Лилова М., Манова С., Павлова С., Стойкова В., Сумрова В., Речник на българския език. Том 14. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2012.
- Седакова 1993*: Седакова, И.А. Обрядовые аллюзии в болгарских поговорках. – В: Балканские чтения – 2: Символический язык традиционной культуры. Москва: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1993.

Телия 2010: Телия, В. Н., Большой фразеологический словарь русского языка. Москва: Аст Пресс, 2010.

Телия 2005: Телия, В.Н. О феномене воспроизводимости языковых выражений. – В: Язык. Сознание. Коммуникации. Москва: МАКС Пресс, 30/2005.

Толстая 2008: Толстая С.М. Пространство слова. Лексическая семантика в общеславянской перспективе, Москва: Индрик, 2008.

Толстая 2013: Толстая С.М. Постулаты московской этнолингвистики. – В: Н.И. Толстой, С.М. Толстая. Славянская этнолингвистика. Вопросы теории. Москва: Институт славяноведения РАН, 2013.

Цивьян 1990: Цивьян Т.В. Лингвистические основы балканской модели мира. Москва: Наука, 1990.